

**Erkin Emet, Doğu Türkistan Uygur Ağızları,
Türk Dil Kurumu Yay.: 932, Ankara, 2008, 519 s.,
ISBN 978-975-16-2043-9**

Aysun Demirez Güneri*

Uygur adı, Orhun anıtlarında 716 yılındaki olaylar sırasında Uygur İlteberi'nin adı dolayısıyla ilk defa anılmıştır (Emet 2008:15). Uygur Türkleri, günümüzde çoğunluğu Doğu Türkistan'da olmak üzere, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'da, küçük gruplar hâlinde ise Afganistan, Pakistan, Hindistan ve Türkiye'de yaşamaktadırlar.

Doğu Türkistan'daki Uygur Türkleri, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri* (TDK, Ankara,1994)'den öğrendiğimize göre, 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında Tarançi "Tarımcı", Keşkelik "Kâşgarlı", Yekenlik "Yarkentli", Aksulik "Aksulu", Turpanlik "Turfanlı" gibi buldukları bölgenin isimleriyle anılmaktaydılar. 1921'de Taşkent'te alınan bir kararla "Uygur" ismi benimsenmiş, Doğu Türkistan Hükümeti, 1934'te Uygur ismini umumi isim olarak kabul etmiştir. Sinkiang-Uygur Muhtar Bölgesi'nin kurulmasıyla da "Uygur ismi" resmîleşmiştir. 1930 yılına kadar Çağatay Türkçesini kullanan Uygur Türkleri, bu tarihten sonra Urumçi ağzını merkez kabul etmişler, Kâşgar, Aksu, Kumul, Turfan ve İli vilayetlerinin ağızlarıyla birlikte Uygur Türklerinin tamamına yakınının dilini içine alan "merkezî şive"yi edebî dil haline getirmişlerdir.

Doğu Türkistan Uygur ağızları ile ilgili daha fazla bilgiye Erkin Emet'in *Doğu Türkistan Uygur Ağızları*(2008) isimli yeni çalışması ile ulaşabiliyoruz. Bu çalışma, Doğu Türkistan Uygur ağızlarının ses bilgisi bakımından Türkiye'de ilk kez incelenmesi sebebiyle önemli bir çalışmadır. Erkin Emet, çalışmasında ana vatanı Doğu Türkistan özerk bölgesi içerisindeki Kâşgar, Hoten, Lopnor ve Kumul'da 1995 yılında yaptığı araştırma ve derlemelerden yararlanmışır.

Emet, 19. yüzyılın sonlarına doğru Batıda, Çin'de ve Rusya Federasyonu'nda Doğu Türkistan ağızlarıyla ilgili pek çok çalışma yapıldığını, G.Jarring'in Uygur ağızlarıyla ilgili çalışmalarının da bu konuyla ilgili en önemli çalışmalar olduğunu belirtir. Emet'e göre Uygur ağızları ile ilgili yapılan bu çalışmaların tamamı, ağız araştırmaları esaslarına uygun incelenmemiş ve

* Dr. Hacettepe Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, Türk Dili Okutmanı.

Yeni Uygur Türkçesi ağızları toplu olarak değerlendirilmemiştir. Bu da hem Uygur ağızlarının bütünlük içinde görülmesini engellemekte, hem de ağızların ve ağız gruplarının birbiriyle veya diğer Türk lehçeleri veya lehçe gruplarıyla ilişkilerinin bütün yönleriyle belirtilmesini güçleştirmektedir. Oysa ki, Doğu Türkistan Uygur ağızları, Türk lehçelerinin tasnifini yapabilmek için, Türk lehçelerinin tarihî ilişkileri ile ilgili tespitler yapabilmek için oldukça önemlidir.

Eldeki çalışma *Giriş'in dışında 3 bölümden oluşmaktadır.*

Giriş bölümünde Uygur Türkleri ve Doğu Türkistan'ın tarihi, yakın dönemi, günümüzdeki nüfusu, yönetim sistemi, dini yapısı, ekonomik ve sosyal durumu, Uygur Türkçesinin Türk lehçeleri içindeki yeri, Uygur ağızları ve bu ağızlarla ilgili tasnif denemeleri hakkında bilgi verilir. Uygur ağızlarının Türk araştırmaları açısından önemi ve ağızları birbirinden ayıran özellikler belirtilmiştir. Emet'e göre Uygur dilcileri günümüze kadar fonetik, gramer, söz varlığı ölçütleri ile Uygur Türkçesi ağızlarını değerlendirmişlerdir. Emet(2008:68), bu ölçütler esas alınarak Uygur ağız alanının şu şekilde ayırıldığını belirtir:

1.Merkezî ağız grubu: Ürümçi ağızı

Kumul ağızı

Turpan ağızı

İli ağızı

Kâşgar-Atuş ağızı

Tarım ağızı: Tarım alt ağızı

Moğal alt ağızı

Kuça alt ağızı

2.Hoten ağız grubu: Guma ağızı

Karikaş ağızı

Elçi ağızı

Lop ağızı

Keriye ağızı

3.Lopnor ağız grubu: Döñkotan ağızı

Kara ağızı

Miren ağızı

Birinci kısımda, Kâşgar, Hoten, Lopnor, Kumul Uygur ağızlarının ses bilgisi bakımından değerlendirilmesi verilir. Emet, bu bölümde kendisinin yapmış olduğu derlemeler ile bugüne kadar yapılan ağız araştırmalarından yararlanır. Üçe ayrılan bu bölümde ünlü düzeni, ünsüz düzeni ve ses olayları incelenmiştir.

Emet'in çalışmasında tarihî ve karşılaştırmalı yöntem kullanılmıştır. Uygur ağızlarından örneklenen kelimeler Ortak Türkçe, Eski Türkçe ve Uygur edebî dilindeki biçimleriyle karşılaştırılmışlardır. Ortak Türkçe biçimleri için Sir G. Clauson'un ve M. Räsänen'in etimolojik sözlüklerinden yararlanılmıştır. Bu bölümdeki aslı ünlü uzunlukları için Talat Tekin'in *Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler* (HÜ Yay., Ankara,1975) isimli çalışmasına, Ortak Türkçede h-'li biçimler için G. Doerfer'in çalışmalarına başvurulmuştur.

İkinci kısımda Emet'in Güney Doğu Türkistan'dan derlediği Kâşgar ağızı ve Doğu Türkistan'dan derlediği Kumul ağızına ait halk edebiyatı ürünleri yer alır. Emet, G.Jarring'in eseri *Materials to the Knowledge of Eastern Turki* adlı eserinin ikinci cildinde yer alan "Ogri" ve "Çöçek" isimli hikayeleri bugünkü Kâşgar ağızına uyarlar. Böylece ses bilgisi bakımından o zamandan bu güne kadar meydana gelen değişimleri ortaya koyabilmeyi amaçlar. Lopnor ve Hoten ağızı ile ilgili malzemeler için Mir Sultan Osmanov'un *Hazirqi Zaman Uygur Tili Diyalekti* ve Gao Shi Jie'nin *Wei Wu Er Yü Fang Yan He Yu Yan Diao Cha* "Uygur Dili Diyalekti ve Dil Derlemeleri" adlı eserinden yararlanmıştır.

Üçüncü kısımda bir önceki kısımda verilen *ağız metinlerinin alfabetik dizini* yer almaktadır. Emet, çalışmasının *Önsöz* bölümünde dizin için G. Doerfer'in *Chorasantürkish* (Wiesbaden 1993) adlı eserindeki Horasan ağızları için yaptığı düzeni dikkate aldığını belirtir. Çalışmanın sonunda birbirinden bağımsız Kâşgar, Kumul, Hoten, Lopnor ağızlarının dizinleri, Ortak Türkçe ile ilgili dizin, alıntı kelimeler dizini, özel adlar dizinine de yer verilir. *Özel Adlar Dizini* bölümünde metinlerde geçen özel adlara, *Alıntı Kelimeler Dizini* bölümünde metinlerde geçen Arapça, Farsça, Çince vb. alıntılanmış kelimeler yer almaktadır. Çalışmanın sonunda *Kaynaklar* bölümü verilmiştir.

Doğu Türkistan Uygur Ağızları isimli çalışmada Uygurca kelimelerin Eski Türkçe, Ortak Türkçe, Uygur edebî metinlerindeki biçimi ve Kâşgar, Kumul, Lopnor ve Hoten ağızlarındaki biçimleriyle verilmesi Uygur Türkçesindeki tarihî seyri görebilmek ve karşılaştırmalı çalışma yapabilmek için oldukça önemlidir.

Erkin Emet, vatanına, özgürce öğretilmeyen diline sorumluluklarını yerine getirmeye çalışan bir aydın bilinci ile çalışmalarına bir yenisini eklemiştir. Bu çalışmanın benzerlerinin diğer Türk lehçelerinde de yapılmasını diliyoruz.